

СТО ЛІТ БЕЗ СТАРОСТІ

(Передмова редактора й перекладача)

Якщо хочете, то шлях наукового прогресу — це шлях від цікавості й допитливості до знаттєлюбності.

Я.І. Перельман¹⁾

У сузір'ї науково-популярних книг Якова Ісидоровича Перельмана найяскравішою, подвійною зіркою сяє його «Захоплююча фізика». Ця книга — єдина в доробку великого популяризатора, яка виходила у 2-х частинах. Вона й з'явилася першою — у 1913 р., тобто понад 100 років тому. І дивна річ, незважаючи на свій поважний вік, вона й досі залишається не тільки захоплюючою, а й бездоганною з наукового погляду. Воістину — сто літ без старості! К.Е. Ціолковський, який високо цінував внесок Я.І. Перельмана в популяризацію космічних ідей, усе-таки частіше з любов'ю називав його автором «Захоплюючої фізики».

Тепер важко повірити, що знаменитий книговидавець П.П. Сойкін (1862–1938) довго не наважувався видавати «Захоплюючу фізику», а в бесіді з автором застерігав:

Що за дивна назва — «Захоплююча фізика»? Хіба фізика, наука строга, може бути захоплюючою? А підзаголовок зовсім зіб'є читача з пантелику: «Сто сорок парадоксів, задач, дослідів, витіюватих запитань і таке інше». Чи не здається вам, що ви замахнулися на освячені віками шкільні традиції? Вапа «Захоплююча фізика», як стій та дивись, ще стане викликом гімназійній фізиці. Поміркуйте над цим, Якове Ісидоровичу, адже проти вас можуть ополчитися не тільки вчителі фізики, а й пани з міністерства освіти...

Що ж відповів тоді маститому видавцеві автор-початківець?

Запевняю вас, Петре Петровичу, — дещо конфузливо відповів Перельман, — фізику можна подати й інакше, ніж у казенних підручниках, а саме — захопиливо, живо й притому без жодної шкоди для наукового підґрунтя. Сподіваюся, що, прочитавши рукопис, ви в цьому самі переконаєтесь.²⁾

Я.І. Перельман

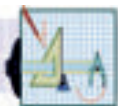
П.П. Сойкін

О.Д. Хвольсон

¹⁾ Джерело: Мишкевич Г. И. Дом занимательной науки // Наука и жизнь, 1968, № 3, с. 72.

²⁾ Мишкевич Г. И. Доктор занимательных наук (Жизнь и творчество Якова Исидоровича Перельмана). — М.: Знание, 1986, с. 31.

Так воно й сталося, і вже після 2-го видання «Захоплюючої фізики» у 1916 р. ця книга була:

Посилено рекомендована для учнівських бібліотек старших класів середніх шкіл (Постанова навчально-виховного комітету Педагогічного музею військово-навчальних закладів);

Визнана такою, що заслуговує на увагу при поповненні бібліотек сільськогосподарських навчальних закладів (Постанова ученого комітету Міністерства землеробства);

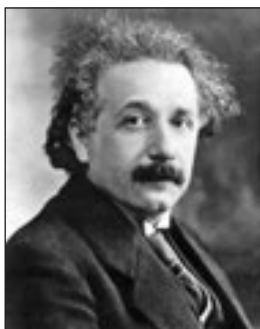
Рекомендована для учнівських бібліотек старших класів середніх навчальних закладів (Постанова відомства установ імператриці Марії);

Схвалена для учнівських бібліотек духовних семінарій та єпархіальних училищ (Постанова навчального комітету св. Синоду)¹⁾.

«Захоплюючу фізику» з ентузіазмом вітали навіть професійні фізики-теоретики. Зокрема, пафосну рецензію на неї написав професор Петербурзького університету й автор широковідомого на той час 4-томного академічного «Курсу фізики» Орест Данилович Хвольсон (1852 – 1934). У його рецензії, зокрема, зазначалося: «Справді захоплююча книга, цікава навіть для спеціалістів із фізики. У ній зібрано багатий і різноманітний матеріал, виклад зрозумілий та правильний». А в усній бесіді з автором О.Д. Хвольсон сказав: «Вашу книгу прочитав з величезним задоволенням; вона чудова, з якого боку не підійди. Я старий фізик, курс в університеті читаю ось уже майже сорок років, однак, зізнаюся, й гадки не мав, що цей предмет можна так захопливо викласти».²⁾

Пауль Еренфест

Альберт Ейнштейн

Осип Димов

Про «Захоплюючу фізику» Я.І. Перельмана тепло відгукувався відомий австрійський фізик-теоретик Пауль Еренфест (1880–1933), а також славетний Альберт Ейнштейн, якому Еренфест про неї повідомив³⁾. Старший брат Якова Ісидоровича Осип, письменник, драматург, кіносценарист і критик, відомий в літературних колах під псевдонімом Осип Димов, у своїх спогадах, опублікованих у середині 40-х років ХХ ст., згадував:

Я пам'ятаю, як професор Ейнштейн, коли я з ним зустрівся у Берліні, з повагою і подивом зауважив: «Ви брат Якова Перельмана?!».⁴⁾

¹⁾ Перельман Я. И. Занимательная физика. Книга вторая. Изд. 2-е. — Петроград: Утро жизни, 1918, с. VIII.

²⁾ Мишкевич Г. И. Цит. вище книга «Доктор занимательных наук», с. 33–34.

³⁾ Пауль Еренфест був одружений на росіяниці Т.А. Афанасьєвій (1876 – 1964) і з 1907 по 1912 рр. проживав у Росії. Тому він був добре обізнаним з культурним життям цієї країни.

⁴⁾ Осип Дымов. Вспомнилось, захотелось рассказать... Из мемуарного и эпистолярного наследия. В 2-х тт. Т. 1: То, что я помню / Пер. с идиша М. Лемстера. Общая ред., вступ. статья и коммент. В. Хазана. — Jerusalem: The Hebrew University of Jerusalem; Center of Slavic Languages and Literatures, 2011, с. 360.

Так само захоплено відгукувалися про «Захоплюючу фізику» й пересічні читачі — учні, батьки, вчителі, інженери, діячі культури. У мережі Інтернет можна знайти чимало відгуків теперішніх читачів, які закінчуються на взір: «Ось як потрібно викладати фізику! Чому в нас немає таких підручників? Як шкода, що ми раніше не чули про цю книгу!».

Розповім про свій власний досвід першого знайомства із «Захоплюючою фізикою». На початку далеких уже 1970-х років я вступав до фізико-математичної школи-інтернату при Київському університеті (тоді це була єдина в Україні і одна з чотирьох в СРСР спеціалізованих фізико-математичних шкіл, тепер — Український фізико-математичний ліцей Київського університету). У ті часи відбір на навчання у школі провадився під час літніх місячних зборів абітурієнтів, які з'їжджалися до Києва з усієї України (а також із Молдови) у супроводі представників обласних відділів освіти. Проживали ми тоді у великих палатах (на 15–20 ліжок) спального корпусу інтернату. Тоді це сприймалося абсолютно нормально і, здається, навіть неабияк сприяло нашому розвитку, особливо тих, хто приїхав з далеких сіл та малих містечок. Адже ділилися всім, і в першу чергу книгами. В одного з абітурієнтів виявилася «Захоплююча фізика» Перельмана. Яким чином пішов розголос про неї, вже не пам'ятаю. Однак невдовзі на кожен день уже склалися дві черги на двогодинне читання 1-ї і 2-ї частин. Ось ці дві години на день для багатьох із нас тоді стали справжнім одкровенням, хоча у традиційній «шкільній» фізиці ми слабаками не були.

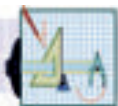
Щиро раджу кожному читачеві, кому потрапить до рук ця книга, якомога швидше почати її читати. Почніть з будь-яких 2–3-х сюжетів, ліпше з різних розділів. Далі «задавати додому» вже не буде потреби: ви самі із захопленням читатимете все нові й нові розповіді. Найгострішим відчуттям, яке можу гарантувати кожному, буде здивування. Здивування від того, що у вас немовби розплющуються очі і ви почнете помічати багато з того, що начебто було перед очима й раніше, однак ви його по-справжньому «не бачили», бо не ставали на точку зору справжньої, живої, а не завченої фізики. Ви гадали, що фізика — це тільки те, що написано у шкільному підручнику, а виявляється — ось вона, довкола вас, і одна й та сама, що під мікроскопом, що в далеких космічних просторах. За незчисленими проявами — одні й ті самі закони, жодної сваволі чи випадковості!

Вас вразить величезна кількість різноманітних застосувань фізичних закономірностей у технічних пристроях і технологічних процесах, у побуті, у спостереженнях за природою і в розвагах. А ще приємно здивує вибрана автором форма короткого, яскравого, образного, майже імпресіоністського оповідання, з тенденцією до одухотвореного, на межі з містичним сприйняттям навколишнього світу. Нарешті, особливою «фішкою» усіх науково-популярних книг Перельмана є використання в них сюжетів із художньої літератури. Ніхто ні раніше, ні пізніше не використовував цей прийом так влучно й так майстерно, як він. А «Захоплююча фізика» містить справжнє розсипище цих перлин. Тут ви зустрінете уривки з творів Ломоносова, Пушкіна, Чехова, Некрасова, Крилова, Салтикова-Щедріна, Сирано де Бержерака, Діккенса, Едгара По, Джерома, Купера, Марка Твена, Жуля Верна, Герберта Веллса, Курта Ласвіца та інших авторів. Майже в усіх випадках для уривків із класичних творів нам удалося віднайти мистецькі українські переклади.

* * *

Не буду далі агітувати читача за книгу, яка зараз знаходиться перед ним. Скажу лише про структуру цього ювілейного українського видання та підготовку його до друку.

Одразу після цієї передмови вміщено розлогий біографічний нарис про автора книги Я.І. Перельмана. Цей нарис суттєво відрізняється від усього, що досі в зібраному вигляді публікувалося про життєвий і творчий шлях великого популяризатора. Насамперед —

обсягом залучених першоджерел. Перша його частина значною мірою ґрунтується на маловідомих спогадах старшого брата Якова Ісидоровича — письменника Осипа Димова, що стали доступними для широкого наукового загалу лише у 2011 р., а друга — на аналізі сорокарічної журналістської діяльності Я.І. Перельмана, яка була основним постачальником сюжетів для його знаменитих книг.

Після біографічного нарису подаються передмови автора до усіх прижиттєвих видань «Захоплюючої фізики», а також передмови редакторів повоєнних видань, опублікованих після передчасної смерті автора у блокадному Ленінграді. Усі вони своєю мірою відображають столітню історію книги, а також прочиняють двері до творчої лабораторії великого майстра популяризації.

Основне ж ядро видання — це, звісно, наш новий переклад «Захоплюючої фізики». З його підготовкою були неабиякі труднощі. Я.І. Перельман писав свою книгу впродовж 25 років, видозмінюючи її від видання до видання: одні сюжети вилучалися, інші додавалися, ті розширювалися, а ті скорочувалися. У передмові до останнього 13-го прижиттєвого видання (1936 р.) зазначалося, що в ньому від тексту першого видання (1913 р.) збереглася заледве половина, а від ілюстрацій — майже жодної. Автор постійно «освіжав» книгу новими ідеями і сюжетами, а тому йому постійно доводилося вилучати менш цікаве або менш актуальне. Однак вилучене теж мало свою цінність. Примітно, що знавці та ерудити частенько посилаються на ті матеріали із «Захоплюючої фізики», які публікувалися у перших (тепер уже рідкісних) виданнях і яких немає в останніх виданнях. Усі такі матеріали ми повністю відновили. Відновлювалися й окремі фрагменти та деталі, які можна було б умовно віднести до аранжування і які пізніше з різних причин (у радянські часи — найчастіше з ідеологічних) вилучалися. Ось декілька прикладів.

Приклад 1. Лише у 1-у виданні розповідь про планерні властивості насіння індійсько-го жасмину (сюжет «Безмоторне літання у рослин» у розділі 3), котре, натрапивши під час лету на перешкоду, не втрачає рівноваги й не падає, а плавно спускається долу, завершувалася непідробним захопленням автора: «Скількох нещастя можна було б уникнути, якби наші аероплани мали оттаку автоматичну стійкість у повітрі!».

Приклад 2. Лише у виданнях 1–5 у сюжеті «Швидше за Сонце та Місяць» (розділ 1) мимохідь зазначалося, що для пасажира швидкісного автомобіля Сонце може, як колись для Ісуса Навіна, зупинитися й нерухомо висіти у небі.

Приклад 3. Лише у виданнях 1–7 у кінці 1-го абзацу сюжету «Зелений промінь» (розділ 8) містилася фраза «Якщо в Раю існує зелений колір, то, звісно, він не може мати іншого відтінку, як саме такого, — істинного зеленого кольору надії».

Словом, узявшись за підготовку цього ювілейного видання до 100-річчя книги, ми поставили собі за мету створити літературний пам'ятник, зібравши під одними палітурками все, що будь-коли публікувалося під заголовком «Захоплююча фізика» — від 1-го видання 1913 р. до 23-го видання 1991 р.¹⁾

У зв'язку із цим переклад книги складається з двох частин. У першій, основній, частині зібрано всі сюжети з усіх видань, а для тих із них, які у різних виданнях містили відмін-

¹⁾ 23-є видання російською мовою було останнім за часів СРСР. У 1991 – 2015 рр. «Захоплююча фізика» видавалася в Росії багато разів і різними видавництвами. Однак майже усі ці видання були лише передруками останніх радянських видань (а подекуди й скороченими), обгорнутими в сучасні барвисті обкладинки. Тому особливого інтересу в нас вони не викликали. Єдиним відомим нам винятком став передрук перших видань обох книг «Захоплюючої фізики» відповідно 1913 і 1916 рр. московським видавництвом «Римис» — у 2009 і 2015 рр. (Книга 1: 208 с.; Книга 2: 256 с.). Окремі ілюстрації у цих виданнях дуже вдало відреставровані і стилізовані (хоча деякі й спотворені або замінені).

ності, подається один збірний варіант. Усі відібрані для основної частини ілюстрації наші художники перевели із чорно-білого формату в кольоровий. У другій, додатковій частині, яка називається: «Примітки редактора щодо трансформації змісту 1-ї книги „Захоплюючої фізики”», для кожного сюжету вказується видання, в якому він уперше з’явився, коли був вилучений, якщо таке траплялося, а також усі суттєві відмінності, що зустрічаються у різних виданнях — як стосовно тексту, так і стосовно ілюстрацій. Звісно, друга додаткова частина адресується головним чином вужчому колу читачів, яких цікавлять загальні питання генезису змісту й стилістики науково-популярної книги і книг Я.І. Перельмана зокрема, питання методики навчання природничих дисциплін, історії науки та освіти.

Інколи редактори повоєнних видань уносили корективи в авторський текст — найчастіше у формі приміток, невеличких доповнень або вилучень (траплялися й політико-ідеологічні «корекції»). Щодо приміток, то вони теж подаються в основному тексті — з прямою вказівкою щодо того, редактором яких видань вони були зроблені. Усі інші редакторські видозміни зазначаються або коментуються у другій, додатковій частині книги.

Крім приміток попередніх редакторів, в основному тексті додано доволі багато приміток редактора цього видання. Вони позначаються як *Прим. ред.* У них подаються короткі додаткові відомості про згадуваних у тексті вчених та інших видатних постатей (редактором додано і їхні портрети; в оригінальних виданнях портрети не подавалися), відомості про твори та основні здобутки. У примітках редактора подаються також тлумачення деяких застарілих слів, одиниць вимірювання тощо.

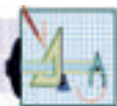
На відміну від приміток усіх редакторів, примітки автора книги Я.І. Перельмана позначаються як *Прим. авт.*

Окрім портретів, редактором долучені в деяких місцях й додаткові сюжетні ілюстрації. На відміну від оригінальних ілюстрацій, вони не нумеруються, і за цією ознакою їх легко розпізнати.

Розподіл змісту «Захоплюючої фізики» по обох її книгах від видання до видання майже не змінювався. Траплялися лише поодинокі випадки, коли окремі сюжети переносилися з однієї книги в іншу (усі вони зазначені в наших примітках). За основу для розподілу сюжетів у книгах цього видання взято такий принцип: кожен сюжет як правило подається у тій книзі і в тому місці, де він розміщувався в останній прижиттєвій публікації (лише в одному-двох випадках ми змушені були відступити від цього правила). За такого підходу абсолютно інваріантним залишився розподіл змісту останнього прижиттєвого та усіх повоєнних видань. Тому кожному охочому, хто візьме яке-небудь повоєнне видання і захоче швидко з’ясувати, які саме сюжети у нашому виданні додаються зі старіших прижиттєвих видань, це дуже легко буде зробити.

«Захоплююча фізика» раніше уже декілька разів видавалася українською мовою. Вперше — ще у 1925 р. (в перекладі П.Т. Дідусенка з 5-го російського видання: Державне видавництво України). Це був узагалі перший переклад праці Я.І. Перельмана іншою мовою (сам автор неодноразово зазначав це у своїх передмовах до російських видань), і цим ми можемо заслужено пишатися. Цей переклад ще містив ті глибинні мовні барви, які, на жаль, майже втрачені в лексиці сучасної української навчальної книги. Видання вирізнялося й чудовим поліграфічним виконанням, яке можна було б узяти за взірць навіть багатьом теперішнім видавцям. Однак у ньому був істотний недолік: воно було скороченим — настільки, що дві книги російського видання вмістилися в одну українського. Вилучалися як цілі сюжети, так і окремі фрагменти.

Друге українське видання виходило у 1935 р. (переклад з 11-го російського Кулініча (ініціали перекладача не вказувалися), Київ—Одеса: видавництво «Молодий Більшовик»).

Воно вже було повним і друкувалося у 2-х книгах. Лексика й фізична термінологія у ньому майже сучасні, хоча окремі мовні звороти все ще тішать слух своєю первозданною мелодикою.

Нарешті, 3-є українське видання вийшло друком у 1950 р. (переклад М. Матійка, Київ: Держтехвидав України). Як і перше, воно було скороченим і «втиснуте» в одну книгу. Однак ще більшою його вадою було те, що переклад було зроблено з 2-го повоєнного (а загалом 15-го) російського видання 1949 р., яке зазнало найбільшої ідеологічної «чистки»; зокрема з авторського тексту були вилучені майже всі вказівки на внесок у науку зарубіжних учених XIX–XX ст.¹⁾ Ще одним недоліком цього перекладу були часті русизми й невластиві для української мови «кальки» з російської. Однак видання мало великий наклад — 20 000 примірників — і його ще й досі можна знайти навіть у невеликих бібліотеках, тим часом як перші два українські видання давно вже стали бібліографічною рідкістю. Після 1950 р. «Захоплююча фізика» Я.І. Перельмана більше жодного разу українською мовою не видавалася.

У своїй роботі над новим перекладом ми постійно звірялися з усіма попередніми українськими виданнями, добираючи кращих перекладацьких рішень.

Сподіваємося, що нове видання «Захоплюючої фізики» Я.І. Перельмана українською мовою, з усіма зазначеними удосконаленнями, буде поціноване читачами як достойне відзначення 100-літнього ювілею цієї унікальної книги, й відтепер настане її друга молодість, на яку вона, без сумніву, заслуговує. Що ж до можливої перестороги що, мовляв, зміст «Захоплюючої фізики», мабуть, уже застарів, відповімо словами самого Я.І. Перельмана, які він сказав з приводу романів свого улюбленого письменника Жуля Верна. У ювілейній статті, присвяченій 100-літтю від дня його народження, Я.І. Перельман писав: «Було б дивно, якби наукові романи, написані десятиліття тому... не містили жодних помилкових даних: це означало б, що наука за такий тривалий час не пішла вперед!.. Незважаючи на певну застарілість наукового матеріалу романів Жуля Верна, вони й досі зовсім не втратили свого освітнього значення»²⁾. Крім цього, не забуваймо, що, за дивовижним законом, цінність великих творів не підвладна часу, і навіть «Фізика» Аристотеля, яка була написана ще у III ст. до н. е., досі не втратила своєї принадності. Через порівняння з минулим, ці твори спонукають до глибшого розмірковування над сучасним.

* * *

Користуючись з нагоди, висловлюю щирі вдячність за безкорисливу моральну та інформаційну допомогу в підготовці цього видання колишньому редакторові 21–23-го видань «Захоплюючої фізики» (1982, 1986 і 1991 рр.), а нині провідному науковому співробітнику Лабораторії рентгенівської астрономії Сонця Московського Фізичного інституту ім. П.М. Лебедева Олександрові Вікторовичу Митрофанову. Незмірно вдячний також професору-славісту з Єрусалимського університету Володимирі Іллічу Хазану за надіслане відредаговане ним рідкісне («єрусалимське») видання спогадів брата Я.І. Перельмана — письменника Осипа Димова, а також за додаткові консультації і фотоматеріали.

В. О. Тадєєв

¹⁾ На цьому тлі майже як наруга тепер сприймається маскувальне повідомлення «ВІД ВИДАВНИЦТВА», розміщене після передмови: «П'ятнадцяте видання випускається без істотних змін. Внесено лише декілька незначних виправлень, що стосуються застарілих прикладів». Тільки через 10 років, у 16-у виданні 1959 р., були відновлені авторські тексти.

²⁾ Перельман Я. Жюль Верн. К столетию со дня рождения // Вокруг света (Москва), 1928, № 2, с. 45.

ЯКІВ ІСИДОРОВИЧ ПЕРЕЛЬМАН: СЛІД МЕТЕОРА

(Біографічні акварелі)

Зачарування його книжок, секрет їхнього могутнього впливу на читача у тому, в чому врешті-решт приховується зачарування кожної справжньої книги, — в авторіві, в його індивідуальності, характері, в усій своєрідності особистості, котра проступає крізь канву книги, про що б у ній не писалось.

Лев Разгон. Майстер «Захоплюючої науки».

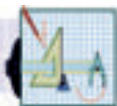
Із циклу літературних портретів «Живий голос науки»

«Співаком математики, бардом фізики, поетом астрономії, герольдом космонавтики» названий Яків Ісидорович Перельман у передмові до біографічної книги про великого популяризатора «Доктор захоплюючих наук»¹⁾, підписаній видатним конструктором космічних двигунів, двічі Героєм Соціалістичної праці, академіком В.П. Глушком (1908–1989). У далекі 1920-і роки Валентину Петровичу, тоді звичайному одеському хлопчині, потрапила до рук книжечка Я.І. Перельмана «Міжпланетні подорожі», яка й визначила його життєвий шлях. Під впливом книг Я.І. Перельмана впродовж багатьох десятиліть виховувалися тисячі самовідданих служителів науки і техніки, які творили колись могутню індустріальну державу СРСР. Ці книги й досі залишаються неперевершеними взірцями науково-популярного жанру, і як десятки років тому, із захопленням читаються сучасними читачами. А їхньому автору, який не мав ні наукових звань, ні ступенів і не був відзначений жодною офіційною нагородою, вдячні читачі самі присвоювали найвищі титули: доктор захоплюючих наук, заслужений майстер захоплення, народний професор Радянського Союзу, вічний двигун науки, лицар науково-популярної книги.

Я.І. Перельман і його книга «Міжпланетні подорожі» (видання 1923 і 1924 рр.)

¹⁾ Мишкевич Г. И. Доктор занимательных наук (Жизнь и творчество Якова Исидоровича Перельмана). — М.: Знание, 1986. — 192 с.

В.П. Глушко на злеті космічної одиссеї (1934 р.) і в zenіті слави (1980-і роки)

Готуючи упродовж тривалого часу ювілейне видання «Захоплюючої фізики», автор цих рядків постійно дошукувався секретів дивовижного феномену Перельмана. А дійшов майже очевидного висновку: його книги стали результатом дуже унікального життєвого й духовного шляху автора. Нижче робиться спроба дохідливо описати найважливіші віхи цього шляху.

1. ДЖЕРЕЛА Й СВІДЧЕННЯ

Я багато чого помічаю, незалежно від того, хочу я сприймати, чи ні.

Осип Димов. «Поклик крові»

Я.І. Перельман був надзвичайно скромною, інтелігентною, делікатною людиною, і про його життя за межами робочого кабінету було відомо мало. «У моїй пам'яті зберігся образ Перельмана — всебічно освіченої, надзвичайно скромної, трохи сором'язливої, винятково коректної і привітної людини, завжди готової допомогти своїм колегам. Це був справжній трудар на ниві науки», — писав про нього в уже цитованій передмові до книги «Доктор захоплюючих наук» академік В.П. Глушко. Письменник (а пізніше — відомий правозахисник) Лев Разгон (1908–1999), який у середині 30-х років приїздив до Ленінграда у справах видавництва «Молода гвардія», редактором якого тоді працював, і особисто познайомився із Я.І. Перельманом, а на початку 1960-х років написав розлогий нарис про його творчість¹⁾, зазначав: «Сам Яків Ісидорович не належав до когорти людей, які охоче й багато про себе розповідають та пишуть... Хворобливо сором'язливий, старомодно-делікатний, з тихим, аж ніяк не ораторським голосом, він щоразу змушений був вдаватися до насилля над собою, коли потрібно було виходити за сферу літературно-кабінетної роботи»²⁾.

¹⁾ Ми подаємо його повністю як передмову до другої книги «Захоплюючої фізики».

²⁾ Художник своего дела /В кн. Разгон Л. Волшебство популяризатора. — М.: Детгиз, 1962, с. 25, 45. Див. також: Мастер «занимательной» науки / В кн.: Разгон Л. Э. Живой голос науки: Литературные портреты. — Изд. 2-е. — М.: Детская литература, 1975, с. 205, 234.

Лев Разгон у період знайомства з Я.І. Перельманом (середина 1930-х років) і в 1980-х роках. Праворуч: обкладинка його книги «Живий голос науки. Літературні портрети» (видання 1986 р.) з нарисом про Я.І. Перельмана

Що вже казати, коли автор цитованої вище єдиної біографічної книги про Я.І. Перельмана ленинградський літератор і журналіст Г.Й. Мишкевич, який у 1930-х роках тривалий час співпрацював із Яковом Ісидоровичем з видавничих питань і був відповідальним редактором двох видань його «Захоплюючої фізики» (11-го і 12-го), навіть не знав (принаймні, такий висновок можна зробити з його біографічної книги), що повне ім'я Якова Ісидоровича було Яків-Соломон і що в нього, окрім рідного брата Осипа, був ще й рідний брат Герман та сестра Анна.

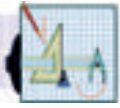
Дуже мало повідомляє Г.Й. Мишкевич і про дитячі та юнацькі роки Якова Перельмана та про початок його професійної кар'єри. А без цього майже неможливо збагнути, як звичайний хлопчина з незаможної, багатодітної єврейської родини, що проживала в далекому провінційному містечку Білосток на краю імперії, напівсирота, так стрімко ввійшов у гущу інтелектуального життя столиці й невдовзі видав книгу, яку вітали столичні професори. Майже нічого не довідуємося ми й про те, звідки черпався отой неповторний «перельманівський» спосіб і стиль популяризації науки, що так полюбився мільйонам читачів, які зовнішні й внутрішні мотиви вели до нього. Усе це не тільки цікаво саме по собі, а й слугувало б мудрою наукою для теперішніх учнів, їхніх учителів та батьків.

Г.Й. Мишкевич (фото початку 1960-х років) і його книга «Доктор захоплюючих наук (Життя й творчість Якова Ісидоровича Перельмана)» з передмовою В.П. Глушка (1986 р.)

Узагалі книга Г.Й. Мишкевича, а також його численні журнальні публікації про Я.І. Перельмана¹⁾ викликають двоїсте враження. З одного боку, це — безсумнівно важливі

¹⁾ Чудесный дом (о Доме занимательной науки) //Юный пролетарий, 1935, № 24, с. 40–43; Кто хочет светить, должен гореть (Воспоминания об «одержимых») //Уральский следопыт, 1961, № 11, с. 39–48); Встреча в «Астории» //Уральский следопыт, 1962, № 7, с. 36–39; Бациллоноситель

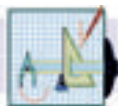
й унікальні документальні свідчення, цінність яких багатократно зростає за відсутності інших свідчень сумірного масштабу й систематизації. З іншого боку, при ретельному їхньому аналізі та зіставленні з іншими джерелами у них виявляються численні факти недоговореності, фільтрації, причісування, ідеологічної корекції, ба навіть спотворення. Згадана деталь з братом Я.І. Перельмана — лише один із таких прикладів: як з'ясувалося, найстарший брат Якова Ісидоровича Герман після закінчення реального училища у Білостоці виїхав на навчання та проживання до Німеччини, підданим якої він, як і його батько та всі інші діти, був¹⁾. Ця обставина в умовах радянської дійсності була жахливим компроматом і тому ретельно замовчувалася. Інший приклад: матеріальне становище сім'ї Перельманів у книзі Г.Й. Мишкевича змальовується як майже жебрацьке, а тим часом сім'я квартирувала в пристойних будинках, у домі було піаніно, срібний посуд, хатні роботи виконувала служниця. А ось приклад «біографічного корегування» у зрілому віці: закриття журналу «Природа и Люди» у 1918 р., в якому перед тим Я.І. Перельман пропрацював 18 років і дослужився до головного редактора, у книзі представляється як його власна ініціатива, немовби з метою створення нового, радянського, журналу «В мастерской природы». Тим часом, у редакційній статті у 7-му номері цього ж таки журналу «В мастерской природы» за 1923 р. вказується, що ініціатором нового видання був наркомат освіти.

Втім, усі такі «біографічні корекції», як видається, закономірно вписуються в загальний стиль багаторічної літературно-журналістської та редакторської діяльності члена Спілки журналістів СРСР Григорія Йосифовича Мишкевича (1906–1995), яка, як видно, характеризувалася ортодоксально прорадянським політико-ідеологічним спрямуванням. Доволі чітке уявлення про це складають його книги, зокрема — документальна повість про учня й соратника В.І. Леніна, керівника одного з перших комітетів РСДРП І.В. Бабушкіна (1873–1906), яка під різними заголовками («Товарищ Богдан» [підпільне прізвисько Бабушкіна — В. Т.], «Труженик революции», «Путь к свободе», «Человек большой судьбы», «Гордость партии», а то й просто «Иван Васильевич Бабушкин») видавалася близько десяти разів у різних видавництвах СРСР із 1941 по 1989 рр. Навіть у своїх популярно-просвітницьких книгах²⁾, загалом доволі інформативних і насичених масою цікавинок, Г.Й. Мишкевич при найменшій нагоді, а то й без неї, вставляє фрагменти, в яких наголошується на «визначній ролі комуністичної партії та її з'їздів», а особливо «ленінських

острейшого перельманита (о Я. И. Перельмане) //В альманахе «Хочу все знать». — Л.: Детгиз, 1968, с. 300–311; Дом занимательной науки //Наука и жизнь, 1968, № 3, с. 71–77; Чародей с Плуталовой улицы //Квант, 1971, № 3, с. 58–61; Это было в ДЗН //Наука и жизнь, № 7, 1973, с. 43–45; На меридиане знаний (К 100-летию со дня рождения Я. И. Перельмана) //В газете «Вечерний Ленинград» за 22 ноября 1982 г.; Дом чудес на Фонтанке (О Доме занимательной науки) //В альманахе «Хочу все знать». — Л.: Детгиз, 1983, с. 134–141; Пропагандист космических проблем //Наука и жизнь, 1983, № 5, с. 57–61.

1) Через цю обставину Осипа Димова навіть мало не забрали на строкову службу до німецького війська, шойно йому виповнилось 20 років (відповідно до тогочасних міждержавних угод між Німеччиною та Росією), навіть незважаючи на те, що тоді він був студентом Імператорського Лісного інституту. Аби уникнути цієї дивної повинності, Осип Димов офіційно прийняв російське підданство, про що свідчить «Именная ведомость об иностранцах, вступивших в подданство России, Гродненской губернии с 1 января 1899 года по январь 1900 года», у якій на 27-у аркуші під номером 91 значиться «Осип Исидорович Перельман, прусський підданий, вихованець Лісного інституту, юдейського віросповідання, 1878 року народження» (Элла Бельская. Осип Дымов. [Предисловие к рассказу «Богоискатель»] //Нева, 2002, № 11, с. 231–233). Очевидно, таку саму процедуру набуття російського підданства згодом пройшов і Яків Ісидорович Перельман. Офіційною підставою для цієї можливості було те, що російською підданою була його матір.

2) Мастер-невидимка [Про стиснене повітря — В. Т.]. — Л.: Судостроение, 1966. — 252 с.; Его величество алмаз. — Л.: Машиностроение, 1972. — 152 с.; Тайна невидимых шедевров [Про мікроскопічні технічні форми, моделі та механізми. — В. Т.] — Л.: Лениздат, 1988. — 176 с.

ідей у житті радянського суспільства». Аналогічний стиль мають і його журнальні публікації. Взагалі, В.І. Ленін для Г.Й. Мишкевича був найвищим авторитетом і мірилом усіх чеснот, а цінність будь-якої книги в його оцінці незмірно зростала, якщо вона стояла на полиці кремлівської бібліотеки Леніна (із книг Я.І. Перельмана, за свідченням Г.Й. Мишкевича, такої честі удостоївся один із трьох випусків «Фізичної хрестоматії», а також «Новий задачник з геометрії»). Своєрідним апофеозом «ленініани» Г.Й. Мишкевича стала одна з останніх його журнальних публікацій «Шість орденів Ильича»¹⁾, в якій йшлося про те, як вірні соратники В.І. Леніна під час його похорону відгвинчували свої ордени Бойового Червоного Прапора й клали до труни небіжчика.

То ж і не дивно, що весь дореволюційний період життя Я.І. Перельмана у біографічній книзі Г.Й. Мишкевича немовби завішений пеленою, а «справжнє» життя починається лише після революції. Насправді це було далеко не так, а перші видання «Захоплюючої фізики» побачили світ якраз у дореволюційний період — відповідно у 1913 і 1916 рр.

На початку 1950-х років Г.Й. Мишкевич був репресований сталінським режимом у ході так званої «Ленінградської справи» та провів у таборах три із десяти років, призначених вироком (у зв'язку зі смертю Сталіна звільнення й реабілітація відбулися достроково). Йому інкримінували «антисовєтську пропаганду, як індивідуальну, так і групову, активное участие в пропаганде контрреволюционной экспозиции (односторонне и политически вредно изображающей лишения и страдания ленинградцев)» у музеї Оборони Ленінграда (закритого у 1949 р.), в якому він якийсь час був партторгом та завідував науковою частиною. У 1991 р. Г.Й. Мишкевич опублікував свої спогади про ті події²⁾, з яких видно, що він так і не збагнув глибинних причин своїх нещасть. Винуватцями, як він вважав, був лише жорстокий тиран Сталін та його приплічники, а ХХ з'їзд партії і особисто Микита Сергійович Хрущов усе виправили. Однак із цих спогадів ми довідуємося й про деякі важливі обставини з біографії Г.Й. Мишкевича: у 1923 р. він вступив до комсомолу, а в 1930 р. (у 24 роки) — у партію. У ті часи це відкривало прямий шлях до стрімкої професійної кар'єри.

На початку 1960-х років Г.Й. Мишкевич опублікував спогади про зустріч групи ленінградських учених і літераторів зі знаменитим англійським письменником-фантастом Гербертом Веллсом, що відбулася в Ленінграді у 1934 р.³⁾ (до цієї групи, зокрема, входив і Я.І. Перельман, а Г.Й. Мишкевич у ній представляв видавництво «Молода гвардія», в якому публікувалися деякі книги Я.І. Перельмана). Спогадам передувало фото автора, яке подано вище (інших портретів нам розшукати не вдалося), а також коротка біографічна довідка про нього. У довідці, зокрема, зазначалося:

Григорій Йосифович Мишкевич... народився у 1906 році на Дніпропетровщині, у сім'ї робітника. Рано втративши батьків, почав працювати учнем столяра, потім токарем-металістом, спочатку в Полтаві, потім у Дніпропетровську та в Ленінграді.

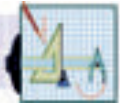
Його перша робкорівська замітка була опублікована у ленінградській «Красной газете» у 1928 р. Вона стосувалася непорядків у другому механічному цеху заводу ім. Карла Маркса.

У 1929 р. Г.Й. Мишкевич почав друкуватися в журналі «Юный пролетарий». Після ІХ з'їзду ВЛКСМ, депутатом якого Григорій Йосифович був обраний від Ленінградської комсомольської

¹⁾ Уральский следопыт, 1990, № 1, с. 61–62.

²⁾ Мишкевич Г. И. Черная биль: Записки человека с номером на спине // Печальная пристань / сост. Кузнецов И. Л. — Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1991, с. 99–144.

³⁾ Мишкевич Г. Встреча в «Астории» // Уральский следопыт, 1962, № 7, с. 36–39. Див. також: Мишкевич Г. Три часа у великого фантаста /Вторжение в Персей: Сборник фантастики. — Л.: Лениздат, 1968, с. 435–442. У переробленому вигляді (а переробка зачепила навіть авторство окремих фраз із бесіди з Гербертом Веллсом) ці спогади увійшли до книги про Я.І. Перельмана.

організації, він у 1930 р. вступив у партію. Григорій Йосифович працював у газеті «Смена» членом редколегії та завідувачем промислового відділу. Потім — в обкомі ВЛКСМ, видавництвах ЦК комсомолу «Молодая гвардия» та «Детгиз».

Крім цього, у вигляді фрагментів інших матеріалів у 1960-і роки були опубліковані спогади Г.Й. Мишкевича про відомого радянського письменника-фантаста О.Р. Беляєва і про видання у 1930-х роках його роману «Стрибок у ніщо» (видавничим редактором якого був Г.Й. Мишкевич)¹⁾. Із цих матеріалів ми довідуємося, що у 1931 р. Г.Й. Мишкевич почав працювати редактором у ленінградському відділенні видавництва «Молодая гвардия», а вже через 3 роки (через 4 роки після вступу в партію, тобто у 28 років!) став його головним редактором. З особливою гордістю Г.Й. Мишкевич у цих спогадах повідомляє про те, що саме він їздив до Калуги, аби одержати передмову К.Е. Цюлковського до 2-го видання роману «Стрибок у ніщо» 1935 р. Однак із нещодавно опублікованої переписки О.Р. Беляєва з К.Е. Цюлковським²⁾ відкриваються й не вельми пристойні для редакторської репутації Г.Й. Мишкевича деталі цієї історії, а саме те, що він був якщо не ініціатором, то принаймні активною стороною незрозумілої інтриги довкола післямови до згаданого роману. Він усіляко намагався вилучити післямову проф. М.О. Риніна (1877–1942), якою закінчувалося 1-е видання 1933 р., на що К.Е. Цюлковський категорично не погоджувався. Як результат, 2-е видання вийшло хоч і з передмовою К.Е. Цюлковського, проте і з післямовою проф. М.О. Риніна, яку, однак, довелося переписати³⁾.

Та це ще суще ніщо у порівнянні з відголоском про діяльність Г.Й. Мишкевича на посаді головного, а потім старшого редактора у ленінградській редакції видавництва «Детская литература» («редакції Маршака») у 1937–38 рр. У своїх «Спогадах про Анну Ахматову» письменниця й правозахисниця Л.К. Чуковська (1907–1996) (донька відомого письменника Корнія Чуковського), яка в ті часи працювала там редактором, звинувачує Г.Й. Мишкевича в організації політичних переслідувань:

За завданням чи то НКВС, обкому партії чи то з власної ініціативи Г.Й. Мишкевич, доводячи «шкідницьку діяльність групи Маршака», вигадував політичні звинувачення [проти авторів і редакторів], фальсифікував, за свідченням Самуїла Яковича [Маршака], здані ними коректури тощо. У 1937 р., після арештів, партійна організація випустила екстрений випуск стінної газети, в якому арештовані редактори й письменники називалися шпигунами, диверсантами, шкідниками. Непідписана передовиця в екстремому випуску належала перу Мишкевича. Про це мені розповіла друкарка, котра тайкома передрукувала весь випуск газети й подарувала його мені.⁴⁾

Перша (журнальна) публікація цих «Записок» з'явилася у 1989 р. У 1990 р. Г.Й. Мишкевич спробував спростувати звинувачення⁵⁾, однак вийшло непереконливо, а на додачу з'явилося ще одне підтвердження від іншого свідка тих подій — колишнього редактора «редакції Маршака» О.І. Любарської (1908–2002)⁶⁾, котра внаслідок запопадливості то-

¹⁾ У кн.: Ляпунов Б. Александр Беляев: Критико-биографический очерк. — М.: Советский писатель, 1967, а також у статті: Черненко Г. Семь писем «Гражданину Вселенной» / Хочу всё знать. Л.: Детская литература, 1977 (Вып. 18), с. 100.

²⁾ Кудрявцев Э. Переписка писателя-фантаста А. Р. Беляева с К. Э. Цюлковским // Нева, 2005, № 4. [Электронный ресурс].

³⁾ Науковим редактором цього видання був Я.І. Перельман.

⁴⁾ Чуковская Л. Записки об Анне Ахматовой: В 3 т. Т. 1. 1938 – 1941. — М.: Время, 2013, с. 277.

⁵⁾ Мишкевич Г. И. [Письмо в редакцию] // Нева, 1990, № 6, с. 207.

⁶⁾ Любарская А. Как это было // Нева, 1990, № 10, с. 206–207; Любарская А. За гранью прошлых дней: Заметки о Маршаке и его редакции // Нева, 1995, № 2, с. 162–171; Любарская А. И. За тюремной стеной / Предисл. и коммент. А. Разумова // Нева, 1998, № 5, с. 148–172.

дішнього керівництва редакції (отже, і Г.Й. Мишкевича) провела у в'язниці півтора роки, а від подальших переслідувань була звільнена лише завдяки тимчасовому послабленню режиму після «викриття» Єжова.

І вже зовсім випадково нами виявлено свідчення своєрідно спрямованої літературної діяльності Г.Й. Мишкевича ще задовго до сумнозвісного 1937 р. При ознайомленні з діяльністю Я.І. Перельмана у ленінградському кооперативному видавництві «Время» у 1920–30-х роках, автор цих рядків несподівано наштовхнувся на прізвище Мишкевича у ґрунтовній розвідці М.Е. Малікової¹⁾. У ній, зокрема, вказується, що з усіх книг серії «Захоплюючі науки» цього видавництва лише книга В.І. Лебедева «Захоплююча техніка в минулому» (1930 р.) «получила очень резкую отрицательную рецензию тов. МИШКЕВИЧА, указывающего на наличие в книге вреднейших, политически враждебных “теорий” развития техники» (Выводы бригады Лен. Горкома партии <осень 1933>). Як наслідок, 2-е видання цієї книги вийшло у 1933 р. уже без розділу «Російська техніка в минулому», який, вочевидь, і був основним об'єктом політичної рецензії Г.Й. Мишкевича.

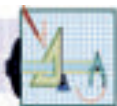
Наводячи усі ці відомості про автора біографічної книги про Я.І. Перельмана — колишнього компартійного журналіста й літератора Г.Й. Мишкевича, ми аж ніяк не ставили собі за мету виступати у ролі обвинувача чи бодай критика його політичних та ідеологічних переконань і методів літературно-журналістської роботи. Він був людиною свого часу і, можливо, як на той час, його «ідеологічна» діяльність навіть була доволі поміркованою, і ми маємо бути вдячними йому за те, що він зробив для збереження пам'яті про Я.І. Перельмана. Хотілося лише докопатися причин, чому образ великого популяризатора у його біографії видався не таким виразним і колоритним, як на те можна було сподіватися. Тепер ми можемо з великою вірогідністю припустити, що головною причиною цього стала вироблена десятиліттями ідеологічно заангажована манера фільтрування й подачі фактичного матеріалу.

Дійшовши такого висновку, далі було поставлено за мету задіяти для цього біографічного нарису весь арсенал джерел, які тільки можна роздобути (майже все з роздобутого, що заслуговує на увагу, вказується в тексті або у примітках). І тут на допомогу, здається, прийшло саме провидіння. Як уже зазначалося, жодних писемних спогадів про себе Я.І. Перельман не залишив, можливо, відкладаючи це на майбутнє, яке у нього відібрала війна в холодному й голодному блокадному Ленінграді 1942 р. Натомість його брат Осип, який став письменником Осипом Димовим (про те, як і коли з'явився цей псевдонім, ми розповімо згодом) і якому доля дарувала довге життя та вберегла від жахливих лихоліть війни, записав і видав розлогі спогади, з яких ми довідуємося чимало й про його брата Якова-Соломона.

Осип був старшим від Якова на чотири роки і тривалий час буквально торував йому життєву дорогу. Зокрема, Яків, услід за Осипом, закінчив те саме Білостоцьке реальне училище, а потім слідом за ним вступив до Петербурзького Лісного інституту. Як і Осип, Яків першу пробу пера здійснив ще під час навчання в реальному училищі, а в Петербурзі так само, як Осип, ще студентом розпочав журналістську діяльність. Тому можна бути певним, що чимало й інших обставини життя обох братів у дитячому та юнацькому віці були схожими.

Їхні життєві дороги круто розійшлися у 1913 р., коли вже вийшло 1-е видання «Захоплюючої фізики»: Осип поїхав до Америки ставити свої п'єси... й уже більше не по-

¹⁾ Малікова М. Э. Шум времени: История ленинградского кооперативного издательства «Время» (1922 – 1934) [Электронный ресурс «Институты культуры Ленинграда на переломе от 1920-х к 1930-м годам (2011)»; сайт <http://www.pushkinskiydom.ru>].

вернувся додому. Там він і опублікував (у 1944–45 рр.) свої спогади, які охоплювали період від раннього дитинства до знакового для історії Росії, а також для творчості самого Осипа Димова 1905 року (саме у 1905 р. була опублікована найвідоміша книга оповідань Осипа Димова «Сонцевир» («Солнцеворот»). Опинившись за океаном, Осип Димов відчув глибинний поклик до вияву своєї національної ідентичності, перейшов на мову ідиш і відтоді ідентифікував себе уже не як російський, а як єврейський письменник. Свої спогади «Те, що я пам'ятаю» («Вос іх геденк») він опублікував у США на ідиші, а тому вони були мало кому відомі й мало хто з дослідників їх міг прочитати. Лише у 2011 р. ці спогади були перекладені російською мовою й разом з численними іншими спогадами Осипа Димова (про видатних його сучасників) видані у 2-х томах під загальною назвою «Згадалося, захотілося розповісти...»¹⁾. Вони й послужили неоціненним і досі ніде незадіяним джерелом відомостей про дитячі та юнацькі роки Я.І. Перельмана, а також про його навчання та початок професійної кар'єри. Далі ми неодноразово цитуватимемо перший том цих спогадів, указуючи, заради скорочення, аббревіатуру ЗЗР та номери відповідних сторінок. Цей том сформував обидва томи ідишського видання «Того, що я пам'ятаю» 1944–45 рр.

Ліворуч. Осип Димов та актор Людвіг Сац. США, кінець 1920-х років.
Праворуч. Титульна сторінка спогадів Осипа Димова «Те, що я пам'ятаю» (1945 р.)

З інших першоджерел такого ґатунку виокремимо розлогу статтю В. Щедрина про Осипа Димова²⁾, яка ґрунтується на численних архівних матеріалах, зокрема, на його неопублікованому «Щоденнику», а також два літературних твори самого Осипа Димова з явно вираженими автобіографічними мотивами — повість «Влас»³⁾ (у ній Влас — це сам Осип Димов, а його брати Герман, Яків та сестра Аня виведені відповідно під іменами Юрій, Вадим та Оля) і драму «Поклик крові»⁴⁾.

¹⁾ Осип Дымов. Вспомнилось, захотелось рассказать... Из мемуарного и эпистолярного наследия. В 2-х тт. — Jerusalem, 2011.

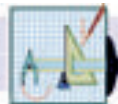
Т. 1: То, что я помню. — Пер. с идиша М. Лемстера. Общая ред., вступ. статья и коммент. В. Хазана. — 714 с.

Т. 2: В дружеском и творческом кругу Дымова. Сост. и коммент. В. Хазана. — 566 с.

²⁾ Щедрин В. Жизнь и Дневник Осипа Дымова. — Институт иудаики // Альманах «Егупец», № 13. — [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.judaica.kiev.ua/Eg13/03-07.htm>

³⁾ Уперше опублікована в літературному альманасі «Аполлон» за 1909 р.: № 1, с. 19–32; № 2, с. 17–61; № 3, с. 44–84.

⁴⁾ Осип Дымов. Голос крови. Драма в 4-х действиях /Изд. журн. «Театр и искусство». — СПб.: Тип. Т-ва «Труд», 1903. — 28 с.

Розвороти обкладинок і титульних сторінок 1-го тому «єрусалимського» видання 2011 р. спогадів Осипа Димова «Те, що я пам'ятаю», вперше опублікованих у США в 1944–45 рр.

Унікальним першоджерелом різноманітних відомостей про місто Білосток, в якому народилися Осип Димов і Яків Перельман, був для нас «Довідковий календар по м. Білостоку на 1913-й рік»¹⁾ (далі при цитуванні скорочено вказуватиметься як «Календар по Білостоку»), а для ілюстрування залучалися колекції світлин та листівок із зображеннями Білостока, розміщених у польському відділі міжнародного урбаністичного сайту SkyscraperCity (подальша навігація: [Białystok] zdjęcia z lat 1890–1945), а також на польському краєзнавчому й туристичному сайті Ciekawe Podlasie (зокрема, у підрозділі Białystok w okresie carskim (1890–1915) na pocztówkach); більшість із відтворених у цьому нарисі світлин Білостока взяті саме із цих сайтів.

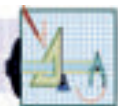
Нарешті, був ще один практично не піднятий дослідниками пласт першоджерел — це журнальні публікації Я.І. Перельмана, які тільки й в змозі дати адекватне уявлення про той вид діяльності, яка була для нього основною професією, — журналістику. Причому, ми не лише характеризуємо написані Я.І. Перельманом статті чи коротко переповідаємо їхній зміст, як зазвичай заведено в біографічних нарисах, а й зразу ж такі подаємо окремі з них повністю, без жодних вилучень чи скорочень. Абсолютна більшість із цих матеріалів уводиться в широкий обіг уперше.

Титульна сторінка «Довідкового календаря по м. Білостоку на 1913-й рік»

¹⁾ Справочный календарь по г. Белостоку на 1913-й год / Составлен под редакцией члена-секретаря комитета общины Э. О. фон-Хартена. — Белосток: Типография М. Пружанского, 1913. — XXVI, [27], 262, XXV с.

Назва цього видання не зовсім відповідає його змісту. Насправді це був не так календар (власне календарям — православному, римо-католицькому (лютеранському) та єврейському — відведено лише 16 з 340 сторінок), як довідково-інформаційне та рекламне видання (рекламні матеріали займають 50 сторінок).

2. МІСТО Й ПЛАНЕТА «БІЛОСТОК»

Білосток стиснувся, став ледве помітною плямкою на Божій землі.

Осип Димов. «Те, що я пам'ятаю»

Народився я у Білостоці, маленькій короні Литви, оскільки великою короною було Вільно... Білосток — місто старовинне. П'ятивікове небо висить над містом і його лісами. В історії було достатньо часу й місця, аби розгулятися, — ось вона розмовляла литовською мовою, ось польською, потім українською (ЗЗР, с. 121).

Так починає свої спогади «Те, що я пам'ятаю» старший брат Якова Ісидоровича Перельмана російський та єврейський письменник і драматург Осип Димов. Цей історичний штрих на самому початку оповіді не випадковий: у світосприйнятті Осипа Димова унікальна історія й атмосфера Білостока закарбувалася особливими барвами.

Назва міста Білосток походить від назви невеличкої річки Білої, що має свій витік за декілька кілометрів від міста й невдовзі впадає (стікає) у річку Супрасль.

Ліворуч. Річка Біла у теперішньому парку Антонюк (Antoniuk) у Білостоці.
Праворуч. Річка Біла у Старому парку з виглядом на міст Палацової вулиці. 1910 р.

Зараз Білосток — це сучасне європейське місто з майже 300-тисячним населенням, адміністративний і культурний центр Підляського воєводства у Польщі. Історія ж Білостока могла б прислужитися яскравим фрагментом до грандіозної панорами розселення народів після зруйнування Вавилонської вежі.

У IX–X ст. територія Підляшшя була заселена східнослов'янськими племенами — древлянами, бужанами й дреговичами. З X ст. вона входила до Київської держави у складі Берестейської, а з XII ст. — Дорогичинської землі. Після приєднання у 1238 р. князем Данилом Галицьким Дорогичинської землі, Підляшшя перебувало у складі Галицько-Волинського королівства, причому Данило Галицький коронувався саме у Дорогичині (в 1253 р.).

У період занепаду Галицько-Волинської держави литовські князі Гедимін та Кейстут зайняли Берестейську й Дорогичинську землі та приєднали Підляшшя до Великого князівства Литовського.

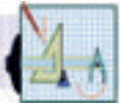
За легендою, Білосток заснував Гедимін у 1320 р., однак перша писемна згадка про місто належить аж до 1437 р., коли польський король Казимир Ягеллончик передав Рацку Табутовичу прибережжя річки Білої. У 1547 р. місто перейшло у власність сім'ї Веселовських, а в 1569 р., за Люблінською унією, все Підляшшя відійшло до Польщі.

Сучасний Білосток

Вгорі. Видляд з повітряної кулі. На першому плані — історичний центр (з ратушею).
Посередині. Панорама міста з боку залізничного вокзалу, збудованого у середині XIX ст.
Внизу. Панорама міста з боку собору святого Миколая Чудотворця, зведеного у 1843 – 1846 рр.
(зараз належить польській автокефальній православній церкві)

Після смерті останнього Веселовського у 1645 р. місто переходить у власність до-
мену Королівства Польського. У 1661 р. його передано польському гетьману Стефану

Чернецькому як нагороду за особистий внесок у перемогу над шведами. А ще через 4 роки місто перейшло у власність магнатів Браницьких — як придане за донькою Чернецького Олександрою-Катериною.

Розквіт міста почався з 1749 р., коли за клопотанням онука Олександри-Катерини, польного (а згодом Великого) коронного гетьмана Яна Клементя Браницького (1689–1771), король Август III дав місту статут і відповідні права. Місто стало осередком високої культури. Гетьман Браницький звів тут будівлю муніципалітету, лікарню й театр, а його палац згодом дістав назву «Підляського Версалю». Палац був пристановищем художників і поетів, музикантів та комедіографів. У 1754 р. у ньому відкрили першу в Польщі військову академію — Школу будівництва та інженерії.

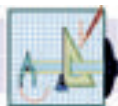
Ліворуч. Великий коронний гетьман Ян Клемент Браницький.
Праворуч. Старовинна гравюра палацу Браницьких

Гетьман Браницький не мав прямих спадкоємців, і після його смерті у 1771 р. Білосток перейшов до могутнього роду Потоцьких. За Третім поділом Речі Посполитої, у 1795 р. місто було викуплене у Потоцьких і відійшло до сусідньої Пруссії (підданим Пруссії був батько Перельмана). Однак, за Тільзитським миром 1807 р., Наполеон передав місто Російській імперії, у складі якої воно перебувало аж до 1915 р. — спочатку як адміністративний центр Білостоцької області, а після її ліквідації у 1842 р. — як повітове місто Гродненської губернії.

У 1809 р. палац Браницьких разом з прилеглими до нього селами викупив за 217970 талерів російський імператор Олександр Павлович і передав в управління Імператорського двору. А в 1841 р., вже з повеління царя Миколи I, тут був відкритий Білостоцький Інститут шляхетних дівчат, який діяв аж до I світової війни. У ньому навчалися дівчата-християнки православного, католицького й протестантського віросповідання із привілейованих родин¹⁾. У червні 1896 р. інститут дістав нову офіційну назву — Інститут імператора Миколи I²⁾, яка певний час була викарбувана на фасаді будівлі. Це карбування стало певним орієнтиром для пізнішого датування світлин та листівок із зображенням цієї будівлі, що стала головною візиткою Білостока.

¹⁾ У 1891 р. до 50-річчя заснування цього закладу була видана ювілейна брошура: Авенариус Н. П. Исторический очерк Белостокского института благородных девиц, 1841 – 1891 г. — Белосток: Типо-литография Л. И. Хараша, 1891. — 74 с. Брошура закінчувалася переліком усіх посадових осіб, викладачів і допоміжного персоналу за всі 50 років існування закладу (від генерал-губернаторів до класних дам і ключниць), а також списками усіх вихованок (перші випуски налічували по 20 – 27 осіб, наступні — по 35 – 45 осіб).

²⁾ Календар по Білостоку, с. 73.

Ліворуч. Палац Браницьких у кінці XIX – на початку XX ст.
Судячи з напису на фасаді (ИНСТИТУТ ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ I),
листівка датується не раніше 1896 р.
Праворуч. Вихованки Інституту на дозвіллі

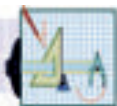
Палац Браницьких і нині на службі просвітництва — у його стінах базується медичний університет, а міфічний Атлас (Атлант) над фронтоном немовби підпирає вікове небо над містом.

Праворуч. Поштова листівка 1910 р. На паровозі зображена головна візитка Білостока — палац Браницьких зі світлини, датованої не пізніше 1896 р.

Ліворуч. Палац Браницьких. Сучасний (відреставрований) вигляд.
Перед входом на подвір'я — скульптури Геракла, який бореться з багатоголовим псом Цербером. Збоку деталь: скульптурна група Атланта над фронтоном;
на тимпані — герб Браницьких (Гриф)

Упродовж майже півстоліття після переходу під російську юрисдикцію в характері міста Білостока мало що змінилося. Довгий час воно залишалося місцем резиденцій багатих родин, свідченням чого став розкішний палац у передмісті Доліда, збудований у неокласичному стилі в середині XIX ст. високим російським урядником у Царстві Польському, бароном Олександром Івановичем Крузенштерном (1807–1888) (сином знаменитого адмірала Івана Федоровича Крузенштерна). Коли у 1897 р. поблизу Білостока проходили масштабні військові маневри російської армії за участю імператора, тут зупинялася царська родина. З цієї нагоди білостоцький фотограф Йосиф Соловейчик підготував великий фотоальбом міста, і завдяки цьому збереглося чимало світлин тієї пори; багато з них згодом у підфарбованому вигляді були переведені на поштові листівки.

О.І. Крузенштерн і його палац у 1905 р. Праворуч — сучасний вигляд

Пізніше палац Крузенштерна перейшов до польських магнатів Любомирських, і через те у Польщі його тепер називають палацом Любомирських. За іронією долі в період другої світової війни у ньому розміщувалася ставка окупаційної німецької влади. У повоєнні роки і аж до початку 90-х років тут базувався сільськогосподарський технікум, а нині розміщується Вища школа народного самоврядування (Wyższa Szkoła Administracji Publicznej), заснована у 1996 р. фундацією розвитку регіональної демократії.

Зі зведенням палацу Крузенштерна фактично завершилась історія Білостока як міста-резиденцій магнатів і високих урядників. Вітри суспільних трансформацій, індустріалізації та комерціалізації із Західної Європи долинули й сюди, і розігралися тут з неймовірною силою.

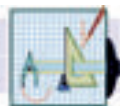
«Минули старі часи гетьмана Браницького, тодішнього правителя Білостока, залишився тільки його красивий палац... Гетьмани й пани зникли, немовби їх на землі й не було», — завершує свою невеличку історичну преамбулу Осип Димов. І продовжує, виводячи на перший план одну з найголовніших прикмет Білостока XIX ст.: «А євреї залипилися. Вони продовжували будувати Білосток, крок за кроком, камінь до каменя... Так виросло місто, в якому я народився» (ЗЗР, с. 122).

Особливою прикметою Білостока у XIX ст. була велика частка у ньому єврейського населення. Як відомо, євреї у Європі на той час були гнаним народом, а на західних рубежах Росії для них була визначена навіть особлива смуга осілости, за якою вони не мали права селитися. У Білостоці ж певні вольності євреям дарував ще гетьман Браницький, а на початку XIX ст. єврейська община тут зростає чисельно й цивілізаційно за рахунок переселенців із Пруссії та Польщі (місто було під пруським управлінням дванадцять років — з 1795 по 1807 рр.). Як наслідок, на момент переходу під російське підпорядкування дві третини 6-тисячного населення Білостока становили євреї, а решту — білоруси, українці, поляки, росіяни, литовці та німці. Інтенсивний розвиток промисловості у Білостоці тільки посилює цю тенденцію. На кінець XIX ст. частка єврейського населення (юдеїв) у Білостоці становила вже більше трьох чвертей від усіх його мешканців. Місто стало потужним осередком єврейського культурного життя.

Величезні модернізаційні зміни у Білостоці розпочалися з 30-х років XIX ст., коли на околицях міста з'явилися перші суконні фабрики. Найпершим тамтешнім фабрикантом вважають поміщика Лищинського, котрий у своєму маєтку Марковщизна заснував суконну фабрику ще у 1824 р. Усе обладнання, технологію й навіть спеціалістів він завіз із Пруссії. Невдовзі з Пруссії розпочалося масове переміщення робочої сили і капіталу.

Прецікаві відомості «по свіжих слідах» подибуємо в «Календарі по Білостоку» у нарисі «Наша мануфактура та її історія» (с. 52–56):

Піонерами Білостоцької промисловості безумовно слід вважати, поряд з місцевим поміщиком Лищинським, німців, вихідців переважно із Пруссії, а за нею — з Баварії.

Білостоцький повіт, який знаходиться біля Пруського кордону, як непочатий на той час край, привернув до себе їхню увагу.

У влаштуванні фабрик вони побачили засіб для швидкого збагачення — мету, до якої, власне, й прагнули. А вважаючи на тодішню дешевизну в нас мериносової шерсті¹⁾, оскільки на неї не було попиту, вони найперше взялися за виробництво сукна.

Будь-яка тканина, починаючи від тонкого фракного сукна й закінчуючи звичайною бавовняною матерією, тоді привозилася до нас із-за кордону. Таможне мито, первісний спосіб пересування, декілька проміжних станцій від фабриканта до користувача — встановили для тканини такий високий курс, що новоорганізовані фабрики, незважаючи на свою мікроскопічну продуктивність, почали швидко збагачувати своїх власників — іноземців.

Утім, справедливість вимагає сказати, що такі результати, при вкрай низькому культурному розвитку тодішніх мас, які у будь-якій новації, а надто — в машинах, убачали навождення гасида, далися піонерам нашого фабричного виробництва лише завдяки величезній, старанній — не покладаючи рук — праці й колосальній енергії.

І якби обставини не склалися так, що першими робітниками на фабриках у німців були теж німці, то затрачені праця, капітал та енергія були б невиправданими й суконно-фабрична справа у нас, безсумнівно, зачахла б у самому зародку...

Проте недовго німці користалися з виняткового привілею суконного виробництва...

З колишніх орендаторів панських угідь і талмудистів утворилася ще одна категорія фабрикантів — євреїв і єврейських же робітників.

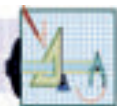
...Однак виробнича діяльність неминуче пропала б марне, якби не знайшлося належного збуту... І якщо піонерами у виробництві ми називаємо поміщика Лищинського й німців, то збувальниками й головними поширювачами товару, а звідси — винуватцями поступового розширення виробництва — маємо вважати євреїв.

Потужним каталізатором Білостоцького фабричного суконно-шерстяного виробництва стали економічні санкції Росії проти Царства Польського після придушення Польського збройного повстання 1830–31 рр. Зокрема, за тарифом 1834 р., шерстяні вироби при ввезенні їх із Польщі на територію Росії обкладалися ввізним митом, що становило 15% від ціни. За цих умов багато фабрикантів, особливо з Лодзі, де концентрувалося основне польське суконно-шерстяне виробництво, аби уникнути обтяжливого мита, перемістили свої фабрики до Білостока. Додатковим стимулом стало й пониження у 1842 р. офіційного статусу міста після перетворення його з обласного центра на повітовий; унаслідок цього у місті та в передмісті суттєво знизилися ціни на землю.

У 1862 р. було відкрито Варшавсько-Петербурзьке залізничне сполучення, що пройшло через станцію «Білосток». Услід за Північно-Західною лінією, у 1872 р. через місто пройшла Південно-Західна лінія, що сполучала Білосток з «хлібним» півднем Росії, у 1885 р. — лінія Білосток–Барановичі–Граєве, а в 1894 р. — лінія Білосток–Гайновка–Біловез. Кожна із цих віток додавала нового імпульсу виробництву та збуту продукції. У своєму неопублікованому «Щоденнику» Осип Димов фіксує збережений у глибинах пам'яті розпливчатий образ батька, який служив бухгалтером на одній із білостоцьких суконних фабрик: чорний капелюх-казанок, за стрічкою якого — жовтий залізничний квиток.

У цитованому вже «Календарі по Білостоку» (с. 50) вказується, що «суконних та ковдряних фабрик у Білостоці є 12, із загальною кількістю робітників 1571; шерстепрядильних — 40, із 1083-ма робітниками; шерстеткацьких — 87, з 1268-ма працівниками; капелюшних фабрик є 2, з 522-ма робітниками; винятково апретурних фабрик — 2, зі 125-ма робітниками; фабрик штучної шерсті — 19, з 209-ма робітниками».

¹⁾ Шерсть із особливої тонкорунної породи овець — мериносів.

Площа перед залізничним вокзалом у Білостоці в кінці XIX ст.

Загальний вигляд м. Білостока у 1897 р.

Ринкова площа з ратушею у 1897 р.

Найбільші фабрики плюшу в Білостоці на початку XX ст.

Ліворуч. Фабрика Євгеніуша Беккера і К^о; праворуч: фабрика Юліана Флак'єра

Крім цього, у місті функціонували й інші фабрики (ватні, трикотажні, тютюнові тощо), а також заводи (шкіряні, лісопильні, чавуноливарні). Всього було 249 фабрично-заводських підприємств, із загальною кількістю робітників 6733.

До наших днів дійшли зримі свідки тієї бурхливої епохи, закарбовані у цеглі й камені — будівлі колишніх фабрик та особняків фабрикантів, споруди культових та громадських установ.

Пам'ятки промислового піднесення Білостока наприкінці XIX — початку XX ст.
Угорі. Головний корпус суконної фабрики Євгеніуша Беккера¹⁾ і його палац.
Унизу. Особняки «фанерного» фабриканта Евальда Хазбаха і власника тканинної
мануфактури Шмуеля Цитрона (в останньому приміщенні нині розміщується
історичний музей Підляшшя)

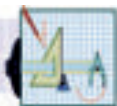

Два фрагменти вулиці Липової у 1897 р.

На першому з них привертає до себе увагу вагончик кінного трамваю (конки)

З 1857 по 1889 рр. населення міста зросло із 13787 до 56639 мешканців, тобто більше ніж учетверо, а на 1901 р. воно становило вже 65781 чоловік. Розвивалася соціальна інфраструктура; відкривалися шпитали, школи, училища, читальні. Наприклад, читальня при книжковому магазині «Суспільна користь», яку відвідував Я.І. Перельман, одержувала не тільки книжкові новинки, а й понад 60 (!) періодичних видань. Узагалі, освіта на той час стала у Білостоці найпершим пріоритетом, важливішим навіть за підприємництво

¹⁾ У 2008 р. була проведена масштабна реконструкція цієї будівлі, внаслідок чого її по периметру і по висоті оточила зовнішня галерея. У самій історичній будівлі фабрики розмістилися банк і офіси різних фірм, а в зовнішній галереї — торгові ряди, кафе, розважальні заклади тощо. Вдалий приклад ревіталізації історичної пам'ятки виробничого призначення.

та комерцію. Місто мало унікальні передумови для цього просвітницького буму, яких, мабуть, не мало жодне інше місто в тогочасній Російській імперії — реальну, живу багатомовність значної частини його мешканців і велику кількість освічених переселенців з Європи, які були носіями й активними пропагандистами нових цінностей. Як зазначається у «Календарі по Білостоку» (с. 54), «засновники фабрик, ті, що заклали їхній фундамент, — усі поголовно прибульці».

Вулиця Ринкова у 1897 р.

Німецька вулиця у 1906 р.

Інтелігенція розмовляла німецькою, оскільки німецький кордон був поруч, і російською, оскільки російський чиновник був ще ближче, — читаємо далі у спогадах Осипа Димова. — Крім цього, у них [тобто в інтелігенції. — В. Т.] в домі працювали служниці, няні й годувальниці, які розмовляли по-польському. Простий нарід послуговувався ідишем і знав давньоєврейську мову...

Вуличка, на якій я народився, не мала офіційної назви, це була вуличка на задвірках — провулок... Проте кличка вона мала. Її називали вулицею Шнеєра Гутмана, оскільки Шнеєр Гутман мав там будинок з двором і садом. І саме в цьому домі Гутмана я вперше тріумфально прокричав: «Євреї Білостока, я тут!».

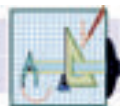
Вуличка Гутмана була недалеко від центра. Одним своїм кінцем вона дивилася на вулицю М'ясних лавок, іншим — на Миколаївську... На вулиці М'ясних лавок жили... прості, скромні євреї, ремісники, крамарі, просто бідняки — народ, справжній Білосток. На Миколаївській жила інтелігенція, більшч-менш освічений клас. Там можна було почути російську й німецьку мови.

Там і далі, довкола Миколаївської вулиці, були багаті магазини, єврейські й неєврейські... там жили лікарі...

Вуличка Гутмана, можна так сказати, була розміщена між двома світами: з одного боку, рідний, який розмовляє «маме-лошн» (материнською мовою) — ідишем, Бялисток, з іншого — «освічене», європейське місто, яке російською мовою називали «Белостоком». Наша вуличка розділяла і водночас з'єднувала цих два світи. І саме там між «Бялистоком» і «Белостоком», я народився. Випадок, звісно, однак цей факт мав значення, відбився на моєму характері і вплинув на моє життя. Я був частиною здорового, стійкого ядра вулиці М'ясних лавок і водночас мене притягувала до себе Миколаївська вулиця, хотілося поласувати світською освітою, вивчати російську, німецьку й французьку мови. Хотілося бачити, чути, знайомитися з усім, що перебувало поза стінами вузького дому, там, у чужому й величезному світі.

Це був не тільки мій власний шлях. Я пройшов той самий шлях, який пройшла величезна кількість молодих людей мого покоління. Мене ніс на своїх крилах дух часу (ЗЗР, с. 121, 123).

Майже в той самий час тим самим шляхом пройшов і Яків-Соломон, брат Осипа.

Ліворуч. Початок Миколаївської вулиці у 1910 р. Праворуч. Ринкова площа у 1909 р.
Поштові листівки з підфарбованих світлин. На листівці ліворуч видно
телеграфні стовпи і трамвайну колію

А трошки раніше цим шляхом пройшов інший видатний білосточанин — Людвік Лазар (Лейзер) Заменгоф (1859–1917) — знаменитий доктор Есперанто (доктор Надії), що створив універсальну міжнародну мову есперанто, яка мала своїм завданням сприяти взаєморозумінню між народами. Його батько Марк Фабіанович Заменгоф (1837–1907) викладав мови у тій самій Білостоцькій гімназії, яка пізніше стала реальним училищем і де навчалися усі три брати Перельмани — Герман, Осип і Яків. Марк Заменгоф був послідовником громадського руху «Гаскала» («Просвіта»), що виступав за широку просвіту єврейського населення. Його провідники вважали, що головними причинами дискримінації та гноблення євреїв є їхнє власне невігластво, замкнутість, забобони і фанатизм. У 1868 р. на відкритті нової синагоги у Білостоці Марк Заменгоф виступив з промовою, у якій, згадавши про переслідування євреїв у минулому, висловив вдячність російському імператору Олександру II «за його справедливі закони та добрі укази» й закликав євреїв жити в душі нової ліберальної епохи: «Не будемо більше відділятися від наших братів росіян, серед яких ми живемо, а нарівні з ними братимемо участь у всіх справах країни, заради нашого блага й щастя». Мабуть, цей пафос поділяв і найстарший із синів Марка Заменгофа — Людвік, коли задумував свою універсальну мову.

Ще в 10-річному віці, проживаючи з батьками у Білостоці (пізніше сім'я переїхала до Варшави), Людвік написав драму «Вавилонська вежа, або Білостоцька трагедія в п'яти діях», в якій проголосував, що головною причиною непорозумінь і суперечок між людьми є мовні бар'єри. Єдина і спільна для всіх мова, за його задумом, мала б усунути цю проблему.

Одна невеличка деталь, здається, незаперечно свідчить про те, що до цієї ідеї дуже прихильно ставився й білосточанин Я.І. Перельман. Уже в зрілому віці, за щабель до вершини популярності, він опублікував ювілейну статтю, присвячену 100-річчю від дня народження свого літературного кумира Жуль Верна¹⁾. У цій статті, серед фактів біографії великого фантаста, які Я.І. Перельману видавалися найважливішими, зазначається один, який хтось інший, можливо, просто оминув би: Жуль Верн регулярно відвідував збори клубу есперантистів, гаряче поділяв їхні погляди й прагнення. Однак для Я.І. Перельмана це була важлива обставина, і він її зазначив.

¹⁾ Перельман Я. Жуль Верн. К столетию со дня рождения. //Вокруг света (Москва), 1928, № 2, с. 29–31; № 3, с. 44–45.